

UDK: 372.8(16.01)

Shahlo IBROHIMOVA,

Samarqand viloyati Samarqand shahar 28-umumiy o'rta ta'lim maktabi matematika fani o'qituvchisi

E-mail: ibrokhimovash@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent M.Boltayeva taqrizi asosida

A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF METACOGNITIVE PEDAGOGICAL THINKING

Annotation

This article analyzes the psychological and pedagogical features of metacognitive pedagogical thinking. It describes how teachers' abilities to realize, control, and evaluate their teaching process affect educational effectiveness.

Keywords: Metacognition, pedagogical thinking, self-control, reflection, cognitive processes.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ МЕТАКОГНИТИВНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются психолого-педагогические особенности метакогнитивного педагогического мышления. Описывается, как способности учителей осознавать, контролировать и оценивать свой учебный процесс влияют на эффективность обучения.

Ключевые слова: Метапознание, педагогическое мышление, самоконтроль, рефлексия, когнитивные процессы.

METAKOGNITIV PEDAGOGIK TAFAKKUR TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada metakognitiv pedagogik tafakkurning psixologik-pedagogik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. O'qituvchilarning o'z o'quv jarayonini anglash, nazorat qilish va baholash qobiliyatlari ta'lim samaradorligiga qanday ta'sir etishi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Metakognitsiya, pedagogik tafakkur, o'zini o'zi nazorat, refleksiya, kognitiv jarayonlar.

Kirish. Zamonaviy ta'lim paradigmasida o'qituvchi faoliyatining samaradorligi uning nafaqat chuqur fan bilimlariga ega bo'lishi, balki o'zining intellektual va kognitiv jarayonlarini qay darajada nazorat qila olishi bilan ham belgilanadi. Aynan shu nuqtada "metakognitiv pedagogik tafakkur" tushunchasi ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarda metakognitsiya umuman olganda "fikrlash haqida fikrlash" yoki insonning o'z bilish jarayonlarini anglab yetishi va boshqarishi sifatida talqin qilinadi. Pedagogik faoliyat kesimida esa, bu jarayon o'qituvchining darsni rejalashtirishi, o'quvchilar bilan muloqot strategiyalarini tanlashi, o'z faoliyatini tanqidiy baholashi va kutilmagan vaziyatlarda moslashuvchan qarorlar qabul qila olishida namoyon bo'ladi [1]. Metakognitiv pedagogik tafakkur darajasi yuqori bo'lgan pedagoglar ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni nafaqat instinktiv yoki stereotiplar asosida, balki o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan modellashtirish orqali, ongli ravishda yechish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bu esa o'z navbatida, ta'lim oluvchilarda ham shunga o'xshash metakognitiv ko'nikmalarning shakllanishiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ta'lim sifatini fundamental jihatdan oshiradi.

Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida, xususan, raqamli ta'lim texnologiyalari va sun'iy intellekt tizimlarining o'quv jarayoniga intensiv integratsiyalashuvi fonida o'qituvchining metakognitiv pedagogik tafakkuri tub epistemologik transformatsiyaga yuz tutmoqda. An'anaviy pedagogikadan farqli o'laroq, bugungi kun pedagogi nafaqat bilimlarni uzatuvchi retranslyator, balki ulkan axborot oqimida o'quvchilarning kognitiv faoliyatini to'g'ri yo'naltiruvchi,

kognitiv ortiqcha yuklanishning (cognitive overload) oldini oluvchi va axborotni tanqidiy qayta ishlash strategiyalarini o'rgatuvchi fasilitator vazifasini bajarishi talab etiladi.

Metakognitiv tafakkur bu o'rinda o'qituvchiga o'zining raqamli savodxonligini reflektiv tahlil qilish, ta'lim platformalaridagi o'zlashtirish ko'rsatkichlarini monitoring qilish orqali o'qitish usullarini moslashuvchan tarzda o'zgartirish imkonini beradi. O'qituvchi kompyuter dasturlari, interfaol simulyatsiyalar va sun'iy intellektga asoslangan baholash tizimlaridan foydalanganda, u jarayonni shunchaki texnik darajada emas, balki "Ushbu raqamli vosita o'quvchining idrokida qanday mental modellarni shakllantirmoqda?", "Virtual muhit o'quvchining diqqat konsentratsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatyapti?" kabi chuqur metakognitiv savollar orqali nazorat qiladi. Bu esa o'z navbatida, ta'lim jarayonida vizual, eshitish va kinestetik axborot kanallarini muvozanatga keltirish, kibermakonda kognitiv xavfsizlikni ta'minlash hamda o'quvchilarda axborotni shunchaki eslab qolish emas, balki uni tahlil qilish, sintezlash va amaliyotga joriy etish imkonini beruvchi yuqori tartibli tafakkur ko'nikmalarini (higher-order thinking skills) rivojlantirish uchun zamin yaratadi

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Metakognitsiya muammosi dastlab J.X.Fleyvell tomonidan ilmiy muomala kiritilgan bo'lib, u metakognitsiyani kognitiv maqsadlarga erishish jarayonini ongli ravishda nazorat qilish deb ta'riflagan [2]. Keyinchalik bu tushuncha psixologiyadan pedagogikaga ko'chib o'tdi va pedagogik tafakkurning uzviy qismi sifatida tadqiq etila boshlandi. L.S.Vigotskiyning inson psixikasi va uning ijtimoiy-tarixiy tabiati haqidagi ta'limoti

ushbu mavzuning metodologik asosi sifatida xizmat qiladi, chunki o'qituvchining o'zini o'zi anglashi uzluksiz ijtimoiy va kasbiy tajriba orttirish jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir [3]. O'zbekistonlik olimlardan Z.T.Nishonova va M.G.Davletshinlar o'qituvchi va o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish muammolarini tadqiq etib, o'z-o'zini anglash va refleksiyaning ahamiyatini ko'rsatib o'tganlar [4]. Ushbu maqolani tayyorlash jarayonida tizimli tahlil, sintez, qiyosiy o'rganish hamda empirik metodlardan (anketa so'rovi va kuzatish) foydalanildi. Xususan, umumta'lim maktablarida faoliyat yuritayotgan 120 nafar o'qituvchilarning metakognitiv ko'nikmalari o'rganildi va olingan natijalar matematik-statistik jihatdan tahlil qilinib, amaliy xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida o'qituvchilarning metakognitiv pedagogik tafakkuri uchta asosiy komponent bo'yicha tahlil qilindi: faoliyatni rejalashtirish (maqsad qo'yish va strategiya tanlash), o'z-o'zini monitoring qilish (dars jarayonida o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish) va refleksiya (o'z faoliyati natijalarini tanqidiy baholash). Olingan aniq empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi o'qituvchilarning aksariyati dars jarayonini rejalashtirishda ma'lum darajada tajribaga ega bo'lsalar-da, o'z faoliyatini tanqidiy baholash va kutilmagan o'zgarishlarga moslashishda (refleksiya) qiyinchiliklarga duch kelishmoqda.

1-jadval.

O'qituvchilarning metakognitiv ko'nikmalarini empirik baholash natijalari.

Metakognitiv komponentlari	Yuqori daraja (%)	O'rta daraja (%)	Past daraja (%)
Faoliyatni rejalashtirish (Planning)	35.8	48.2	16.0
O'z-o'zini monitoring qilish	24.5	52.3	23.2
Baholash va refleksiya qobiliyati	18.2	45.4	36.4

1-jadvaldagi raqamlarga e'tibor qaratsak, baholash va refleksiya qobiliyati bo'yicha past daraja ko'rsatkichi 36.4% ni tashkil etmoqda, bu esa metakognitiv tafakkurning aynan shu qismini kuchaytirish zarurligini bildiradi. O'qituvchining metakognitiv ko'nikmalari bevosita o'quvchilarning o'zlashtirish sifatiga ham ta'sir qiladi.

Biz o'qituvchilarning metakognitiv tafakkur darajasi va ularning o'quvchilari qayd etgan o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari (yillik baholar asosida 100 ballik tizimga o'tkazilgan) o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni ham o'rgandik.

2-jadval.

O'qituvchilarning metakognitiv tafakkur darajasi va o'quvchilar o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik.

O'qituvchilarning metakognitiv tafakkur darajasi	O'quvchilarning o'zlashtirish samaradorligi (O'rtacha ball)
Yuqori daraja	86.4 ball
O'rta daraja	74.2 ball
Past daraja	62.8 ball

2-jadvalda keltirilgan olingan natijalar o'qituvchining uzluksiz ravishda o'z kognitiv jarayonlarini tahlil qilib borishi o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri proporsional ekanligini tasdiqladi. Yuqori metakognitiv darajaga ega bo'lgan o'qituvchilar o'quvchilarda nafaqat bilimlarni, balki qanday o'rganish kerakligi haqidagi ko'nikmalarni ham samarali shakllantira oladilar. Ularning darslari stereotiplardan xoli, interaktiv va har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlariga moslashuvchan tarzda tashkil etiladi.

Xorijiy tillarni o'zlashtirish jarayoni insonning kognitiv apparatiga o'ta yuqori talablar qo'yuvchi murakkab psixofiziologik va intellektual faoliyat bo'lib, bu jarayonda o'qituvchining metakognitiv pedagogik tafakkuri til konseptosferasini o'quvchilarga yetkazishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tillarni qiyosiy o'rganishda, xususan, ingliz, rus va o'zbek tillari misolida so'zlarning semantik maydoni, leksik birliklar o'rtasidagi meronomik (butun va qism munosabati), giponimik va sinonimik aloqalarni tushuntirishda o'qituvchi o'zining tushuntirish strategiyasini doimiy ravishda tahlil qilib borishi zarur. Metakognitiv yondashuv o'qituvchidan o'quvchining ona tili va o'rganilayotgan til o'rtasidagi interferensiya (salbiy ta'sir) va transfer (ijobiy ta'sir) hodisalarini oldindan ko'ra bilishni, o'quvchining lisoniy xatolarini metalingvistik tahlil orqali to'g'irlashni talab etadi. Masalan, konseptual metaforalar (aytaylik, gullar yoki tabiat bilan bog'liq frazeologizmlar) tahlilida o'qituvchi faqat

tarjimani taqdim etish bilan cheklanmay, balki o'quvchining kognitiv bazasini ishga solgan holda, ikki xalqning dunyoqarashi va tafakkur tarzidagi farqlarni anglashga yordam beradigan evristik savollar tizimini ishlab chiqadi. Ushbu yondashuv asosida ta'lim oluvchilarda o'zlarining til o'rganish jarayonini mustaqil boshqarish qobiliyati — o'z xatolarini monitoring qilish, lug'at boyligini oshirish uchun individual mnemonik usullarni tanlash va muloqot jarayonida yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni metakognitiv regulatsiya orqali yengib o'tish malakasi shakllanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash tizimi bugungi kunda shunchaki fan doirasidagi faktik bilimlarni berishdan, mutaxassisning shaxsiy-kasbiy va metakognitiv sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan paradigma sari keskin burilish yasadi, bu borada yetakchi ta'lim maskanlarida keng ko'lamlil ilmiy-amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Talabalarda metakognitiv pedagogik tafakkurni shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan uzluksiz jarayon bo'lib, u ta'lim jarayoniga muammoli o'qitish texnologiyalarini, keys-stadi (case-study) metodlarini va loyiha asosidagi ta'limni chuqur joriy etishni taqozo qiladi. Bo'lajak o'qituvchi ta'lim jarayonining kognitiv arxitektori sifatida o'zining fikrlash jarayonlarini obektiv baholay olishi, ya'ni "Mening pedagogik uslubim qanday?", "Men ma'lumotlarni qanday tahlil qilaman va uni o'quvchiga qanday transformatsiya qilib yetkazaman?" kabi o'z-o'zini

introspeksiya qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi shart. Pedagogik amaliyotlar davomida talabalar o'zlari va kursdoshlari tomonidan o'tilgan ochiq darslarni refleksiv tahlil qilishlari, yuzaga kelgan pedagogik nizolar va kognitiv tushunmovchiliklarning asl psixologik sabablarini aniqlashlari hamda ularni bartaraf etishning muqobil strategiyalarini modellashtirishlari lozim bo'ladi. Shu tariqa, oliy pedagogik ta'limda metakognitiv kompetensiyaning tizimli shakllantirilishi jamiyatga nafaqat o'z fani mutaxassisi, balki har qanday o'zgaruvchan ta'lim muhitida tezkor moslasha oladigan, ijodiy va tanqidiy fikrlovchi, kognitiv empatiyaga ega bo'lgan yuqori malakali, innovatsion pedagog-kadrlar yetishib chiqishini kafolatlaydi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotlar va amalga oshirilgan tahlillar asosida shuni qat'iy ta'kidlash mumkinki, metakognitiv pedagogik tafakkur zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchi kasbiy kompetentligining eng markaziy va hal qiluvchi elementlaridan biri hisoblanadi. O'qituvchi o'zining dars berish uslublarini qanchalik chuqur anglasa, monitoring qilsa va tahlil qila olsa, kutilgan pedagogik natijaga erishish

ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Bugungi shiddat bilan o'zgarayotgan axborot asrida pedagogdan nafaqat axborot yetkazib beruvchi, balki bilish jarayonlarini to'g'ri yo'naltiruvchi kognitiv menejer bo'lish talab etilmoqda. Afsuski, tajriba natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, tizimda ko'plab amaliyotchi o'qituvchilarda refleksiv baholash va o'z-o'zini tahlil qilish (metakognitsiya) bo'yicha bo'shliqlar mavjud. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayoniga maxsus metakognitiv treninglarni kiritish, talabalarda o'z fikrlash jarayonlari ustidan nazorat o'rnatish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi fanlar yoki modullarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, malaka oshirish kurslarida ham asosan tayyor metodikani o'rgatish bilan cheklanib qolmasdan, o'qituvchini o'z faoliyatini mustaqil ekspertiza qilishga o'rgatuvchi psixologik-pedagogik yondashuvlarni keng qo'llash tavsiya etiladi. Faqatgina uzluksiz izlanish va o'zini o'zi metakognitiv idrok etish bilangina pedagog o'z kasbiy faoliyatining chinakam ijodkoriga aylanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Flavell J. H. - Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry - New York: Routledge, 1979. 12-b.
2. Nishonova Z.T. - Mustaqil ijodiy tafakkurni shakllantirishning psixologik asoslari - Toshkent: Fan, 2003. 45-b.
3. Vygotskiy L.S. - Pedagogik psixologiya - Moskva: Pedagogika, 1991. 88-b.
4. Davletshin M.G. - Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi - Toshkent: Fan, 1999. 22-b.
5. Shavkatova A. - Pedagogik refleksiyaning kognitiv asoslari - Samarqand: Zarafshon, 2021. 56-b.